

Διαδραστικό σεμινάριο συγγραφής ερευνητικής εργασίας: “Από την ερευνητική υπόθεση στη δημοσίευση”

ΣΤΑΔΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Γεωργία Τσαούση
Αναισθησιολόγος-Εντατικολόγος
Λέκτορας Αναισθησιολογίας Α.Π.Θ.

I. Εισαγωγή

Η διαδικασία της σωστής συγγραφής ενός επιστημονικού άρθρου ακολουθεί τα τρία “C”: Clarity (σαφήνεια), Conciseness (περιεκτικότητα) και Correctness (ακρίβεια). Το κλειδί είναι να είναι όσο γίνεται πιο σύντομο και εξειδικευμένο, χωρίς να παραλείπονται σημαντικές λεπτομέρειες. Θα πρέπει οπωσδήποτε να αποφεύγονται παγίδες όπως η επανάληψη, ο πλεονασμός, η ασάφεια και η υπερβολή.

Η δομή ενός άρθρου αποτελείται από τα εξής:

- ☐ Τίτλος - Συγγραφείς - Περίληψη - «Λέξεις κλειδιά»
 - ☐ Κυρίως κείμενο (Εισαγωγή - Μέθοδος - Αποτελέσματα - Συζήτηση/Συμπεράσματα).
- Η αποτελεσματικότερη σειρά κατά τη διενέργεια της συγγραφής είναι: Μέθοδος - Αποτελέσματα - Συζήτηση/Συμπεράσματα - Εισαγωγή - Περίληψη - Τίτλος.

II. Μέθοδος (Methods)

Η ενότητα αναλύει πώς μελετήθηκε το ερευνητικό ερώτημα και επεξηγεί τη διαδικασία που ακολουθήθηκε. Πρακτικά θα πρέπει να δοθούν τόσες πληροφορίες στον αναγνώστη ώστε στη θεωρητική περίπτωση που θα ήθελε να επαναλάβει την μελέτη μας να καταλήξει στα ίδια ακριβώς αποτελέσματα.

Σημεία «κλειδιά» μιας κατάλληλης Συζήτησης:

- ☐ Πλαίσιο & τόπος διεξαγωγής της μελέτης.
- ☐ Ποιο είδος μελέτης επιλέχθηκε για να απαντηθεί το ερευνητικό σας ερώτημα (μελέτη κοόρτη, ασθενών μαρτύρων, τυχαιοποιημένη κλινική δοκιμή κ.α.). Εάν η μελέτη είναι τυχαιοποιημένη θα πρέπει να αναφερθεί πως έγινε η τυχαιοποίηση και πως διασφαλίστηκε η τυφλοποίηση.
- ☐ Χαρακτηριστικά πληθυσμού ⇒ κριτήρια εισόδου – αποκλεισμού.
- ☐ Αναφορά σε ζητήματα ηθικής (έγκριση βιοηθικής & συγκατάθεση).
- ☐ Χρόνος διεξαγωγής της μελέτης.
- ☐ Σχεδιασμός της μελέτης.
- ☐ Παρεμβάσεις ή έκθεση.
- ☐ Παράμετροι υπό αξιολόγηση.
- ☐ Επιλογή μεγέθους δείγματος (power analysis).
- ☐ Στατιστική ανάλυση και το στατιστικό πακέτο που χρησιμοποιήσαμε.

Η ενότητα της Μεθόδου γράφεται σε παρελθόντα χρόνο (εξίσου καλή είναι η χρήση τόσο της ενεργητικής όσο και της παθητικής φωνής). Οι πληροφορίες θα πρέπει να είναι σαφείς, ακριβείς και πλήρεις. Τα δεδομένα είναι χρήσιμο να παρουσιάζονται με την σειρά την οποία πραγματοποιήθηκαν και το περιεχόμενό τους να ανταποκρίνεται στην ενότητα των Αποτελεσμάτων. Εάν η Μέθοδος είναι καινούρια θα πρέπει να εξηγηθεί πλήρως. Όμως εάν έχει δημοσιευτεί σε προηγούμενη ερευνητική εργασία τότε μπαίνει ως βιβλιογραφική αναφορά (εάν έχει τροποποιηθεί σε ορισμένα σημεία τότε εκτός από τη βιβλιογραφική παραπομπή θα πρέπει να αναλυθούν και οι τροποποιήσεις. Επίσης βιβλιογραφικές αναφορές θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για ασυνήθεις στατιστικές δοκιμασίες. Τέλος, σε περίπλοκα ερευνητικά πρωτόκολλα είναι προτιμότερο να χρησιμοποιούνται σχεδιαγράμματα.

III. Αποτελέσματα (Results)

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα ευρήματα της μελέτης σύντομα, περιεκτικά και λογικά οργανωμένα. Τα αποτελέσματα περιλαμβάνουν κείμενο, πίνακες και σχήματα.

Στο κείμενο πρέπει να γράφονται τα σημαντικότερα ευρήματα της μελέτης.

- ☐ Η πρώτη παράγραφος του κειμένου των αποτελεσμάτων ξεκινάει με την περιγραφή του πληθυσμού.
- ☐ Ακολουθούν οι μετρήσεις παραμέτρου/ων έκβασης (κύριες & δευτερεύουσες).
- ☐ Όταν συγκρίνονται δύο ομάδες τότε πρώτα αναφέρεται η *πειραματική και η ομάδα ελέγχου*.
- ☐ Φράσεις όπως “η διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες ήταν σημαντική” συνοδεύονται από το αντίστοιχο $p = \dots$
- ☐ Δεν αιτιολογούνται ή επεξηγούνται τα ευρήματά.
- ☐ Δεν επαναλαμβάνονται στο κείμενο δεδομένα που παρουσιάζονται στους πίνακες και στα σχήματα.
- ☐ Αναφέρονται μόνο τα αποτελέσματα που σχετίζονται με το ερευνητικό ερώτημα.
- ☐ Το κείμενο γράφεται σε παρελθόντα χρόνο.

Δημιουργούμε ένα **πίνακα** όταν θέλουμε να παρουσιάσουμε στον *ελάχιστο δυνατό χώρο μεγάλο όγκο πληροφοριών* (π.χ. τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού μας). Σε ορισμένες περιπτώσεις ένας πίνακας μπορεί να είναι εξαιρετικά μεγάλος, όμως δεν θα πρέπει να καταλαμβάνει *χώρο μεγαλύτερο από μια σελίδα*. Επίσης δημιουργούμε πίνακα όταν θέλουμε να παρουσιάσουμε τις τιμές μιας μεταβλητής σε διαφορετικές ομάδες ή στην ίδια ομάδα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Σημεία «κλειδιά» ενός σωστού Πίνακα:

- ☐ Σύγκριση των δεδομένων από αριστερά προς τα δεξιά (όχι από πάνω προς τα κάτω).
- ☐ Επεξηγήσεις συμβολισμών / συντομεύσεων ως υποσημειώσεις.
- ☐ Ο κάθε πίνακας αριθμείται όπως αναφέρεται στο κείμενο.
- ☐ Ο τίτλος ενός πίνακα θα πρέπει να είναι σύντομος και συναφής με το περιεχόμενο του πίνακα (μπαίνει πάνω ή κάτω από τον πίνακα ανάλογα με τις οδηγίες του κάθε περιοδικού).
- ☐ Στις επικεφαλίδες γράφονται οι μονάδες μέτρησης.
- ☐ Στις υποσημειώσεις επεξηγείται ποιο από τα μέτρα κεντρικής τάσης (mean, median) ή τα μέτρα διασποράς (sd, interquartile range) έχει χρησιμοποιηθεί και επεξηγείται η σημασία των συντομογραφιών και των συμβόλων.
- ☐ Όχι μονόστηλοι και περίπλοκοι πίνακες.

Στα σχήματα μπορεί να περιλαμβάνονται διαγράμματα του ερευνητικού πρωτοκόλλου και διαγράμματα ροής σε μελέτες τυχαιοποίησης σύμφωνα με τις οδηγίες του CONSORT Statement. Τα γραφήματα είναι χρήσιμα για να παρουσιάζουν τις *μεταβολές μιας παραμέτρου σε πολλές χρονικές στιγμές ή την τάση / σχετική διαφορά ανάμεσα στις τιμές των μεταβλητών*. Μπορεί να είναι πολυγραμμικά γραφήματα (polyline graphs), box plots, γραφήματα στήλης (bar charts), διαγράμματα Kaplan—Meier ή forest plots.

Όσον αφορά τους τίτλους και τις υποσημειώσεις των γραφημάτων ισχύουν τα ίδια ακριβώς που αναφέρθηκαν και στους πίνακες. Είναι σκόπιμο να *αποφεύγονται τα εξαιρετικά περίπλοκα γραφήματα* που δεν μπορεί να παρακολουθήσει ο αναγνώστης.

IV. Εισαγωγή (Introduction)

Η χρησιμότητα της Εισαγωγής έγκειται στο να αποσαφηνίσει το γιατί: α) ο αναγνώστης θα βρει ενδιαφέρον το άρθρο, β) ο συγγραφέας διεξήγαγε την μελέτη, γ) η συγκεκριμένη μελέτη θα προάγει τη γνώση στο υπό μελέτη ερευνητικό πεδίο, καθώς επίσης να δ) παρέχει το υπόστρωμα που χρειάζεται ο αναγνώστης για να κατανοήσει και να αξιολογήσει το άρθρο.

Ειδικότερα, η Εισαγωγή καθορίζει τη φύση και έκταση των υπό μελέτη ζητημάτων, σχετίζει την παρούσα έρευνα με προηγούμενες μελέτες (συνήθως με μια βραχεία αναφορά στη βιβλιογραφία που σχετίζεται σαφώς με το υπό μελέτη ζήτημα), εξηγεί το σκοπό της έρευνας και καθορίζει οποιουδήποτε εξειδικευμένους όρους ή συντμήσεις που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια του άρθρου.

Η τελευταία παράγραφος της Εισαγωγής καταλήγει στη λογική της *υπόθεσης* ή του πρωταρχικού ερευνητικού ερωτήματος του άρθρου, τα οποία και δηλώνονται με σαφήνεια.

Σημεία «κλειδιά» μιας κατάλληλης Εισαγωγής:

- ☐ Είναι σχετικά σύντομη - τα περισσότερα περιοδικά συστήνουν να μην ξεπερνάει τις 500 λέξεις (2 έως 3 παράγραφοι θεωρούνται αρκετές).
- ☐ Αποφυγή επανάληψης της Περίληψης στην Εισαγωγή (όπως και της Εισαγωγής στη Συζήτηση).
- ☐ Δεν προβαίνουμε σε εκτεταμένη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας - οι 2 έως 4 πιο σχετικές και πρόσφατες αναφορές αρκούν για να επιβεβαιώσουν μια δήλωση. Όμως οι πληροφορίες που παρέχονται θα πρέπει να είναι επαρκείς, ώστε να μην αναγκαστεί ο αναγνώστης να αναζητήσει περισσότερες διευκρινήσεις σε άλλες επιστημονικές πηγές.
- ☐ Δεν επαναλαμβάνουμε δεδομένα με ισχυρή τεκμηρίωση, ούτε λέμε τα προφανή.
- ☐ Ορίζεται με σαφήνεια η υπόθεση και το ερευνητικό ερώτημα.

Στην ενότητα της Εισαγωγής μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθούν διαφορετικοί χρόνοι: η αιτιολόγηση και το κίνητρο διεξαγωγής της μελέτης παρουσιάζονται σε χρόνο *ενεστώτα*, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας παρουσιάζεται σε χρόνο αόριστο ή χρόνο *παρακείμενο* εάν αναφερόμαστε σε μια κοινή γνώση ενώ ο σκοπός γράφεται σε χρόνο *αόριστο*.

V. Συζήτηση (Discussion)

Αυτή είναι η ενότητα στην οποία οι συγγραφείς εξηγούν τη σημασία και τις επιπτώσεις των αποτελεσμάτων. Επίσης συγκεντρώνει όλα τα δεδομένα και αναδεικνύει τη σημασία και την αξία της μελέτης και συνεπώς είναι η *πιο καινοτόμα και δύσκολη στη συγγραφή της* ενότητα ενός άρθρου.

Ιδανικά, η ικανότητα των συγγραφέων στην *ερμηνεία των αποτελεσμάτων σύμφωνα με υπαρκτές γνώσεις και η αξιοποίηση των αποτελεσμάτων τους προβαίνοντας σε καινοτόμες ερμηνείες αυτών*, θα πρέπει να επεκτείνει τα σύνορα γνώσης και να εγείρει τον επιστημονικό ενθουσιασμό του αναγνώστη.

Σημεία «κλειδιά» μιας κατάλληλης Συζήτησης:

- ☐ Δεν υπάρχει κανόνας αναφορικά με την έκταση της Συζήτησης, αλλά αυτή όπως και η ενότητα της Μεθόδου συνήθως καταλαμβάνουν μεγαλύτερη έκταση συγκριτικά με τις άλλες.
- ☐ Ξεκινάει με τη *συσχέτιση των αποτελεσμάτων με τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν* στην ενότητα της Εισαγωγής.
- ☐ Είναι περιεκτική και κατατοπιστική.
- ☐ Δεν επαναλαμβάνεται ότι έχει ήδη αναφερθεί στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας.
- ☐ Αναφέρεται *μόνο στα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη συγκεκριμένη μελέτη*.
- ☐ Καταδεικνύει εάν τα *αποτελέσματα επεξηγούνται ή όχι από την τρέχουσα γνώση* σχετικά με το θέμα δηλ. σύμφωνα με προηγούμενες δημοσιευμένες μελέτες.
- ☐ Επεξηγεί το θεωρητικό υπόστρωμα των παρατηρούμενων αποτελεσμάτων. Εφόσον υπάρχουν αρκετές ερμηνείες των αποτελεσμάτων, θα πρέπει να αναφέρονται όλες.
- ☐ Αναδεικνύει τη σημασία των ευρημάτων (χωρίς όμως αυτή να μεγαλοποιείται).
- ☐ *Αποφυγή γενικεύσεων και εικασιών που δεν υποστηρίζονται από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων*.
- ☐ Εάν τα ευρήματα είναι *ενδεικτικά ή υποστηρικτικά μιας γνώσης* και δεν οδηγούν με σαφήνεια στη ανάληψη μιας συγκεκριμένης δράσης, αυτό θα πρέπει επίσης να επισημανθεί.
- ☐ Σε ορισμένες περιπτώσεις *περιλαμβάνει και τα ελάσσονος σημασίας ευρήματα* με την προϋπόθεση όμως να σχετίζονται άμεσα με την μελέτη.
- ☐ Αναφορά στα *πιθανά λάθη ή τις αδυναμίες της μελέτης* (τι θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά σε περίπτωση αναπαραγωγής παρόμοιας μελέτης από άλλο ερευνητή;).
- ☐ Σκιαγραφεί την *ανάγκη διεξαγωγής μελλοντικών μελετών*.
- ☐ *Καταλήγει σε συμπεράσματα που υποστηρίζονται από τα ευρήματα*.

Η ενότητα της Συζήτησης γράφεται τόσο στο *παρόντα*, όσο και σε *παρακείμενα* χρόνο. Η τρέχουσα γνώση (από τη βιβλιογραφία) γράφεται σε χρόνο *ενεστώτα*, ενώ η αναφορά στην τρέχουσα μελέτη και η σχετική συζήτηση παρουσιάζεται σε χρόνο *αόριστο*.

Η *ασυμφωνία μεταξύ του σκοπού της μελέτης και της συζήτησης/συμπερασμάτων* είναι πολύ σύνθηρες πρόβλημα σε αρκετά άρθρα. Ενώ το ζητούμενο είναι μια *αναλυτική εμβάθυνση στα*

υπάρχοντα και καινούρια δεδομένα, δυστυχώς είναι δύσκολο να καθοριστεί πως θα το επιτύχουμε. Ένα άλλο σύνηθες πρόβλημα στην ενότητα της Συζήτησης είναι η τάση απομάκρυνσης από τον σκοπό που έχει οριστεί και αναπτύσσεται προσπάθεια επίλυσης «όλων των προβλημάτων». Μόνο ένα μικρό τμήμα της Συζήτησης μπορεί να έχει πιο υποθετικό χαρακτήρα και αυτό μόνο για να εγείρει τον επιστημονικό ενθουσιασμό και να κινητοποιήσει προς μελλοντική έρευνα.

Η Συζήτηση τελειώνει με τα **Συμπεράσματα (Conclusions)**. Στα συμπεράσματα δε θα πρέπει να επαναλαμβάνονται τα αποτελέσματα, αλλά να επισημαίνονται οι σημαντικές πτυχές της μελέτης, το πώς αυτή συμβάλλει στην τρέχουσα επιστημονική γνώση και σύντομα να αναπτύσσονται πεδία μελλοντικής έρευνας με βάση τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας. Αν και ορισμένα περιοδικά έχουν ξεχωριστή ενότητα για τα Συμπεράσματα, η σύγχρονη τάση είναι τα συμπεράσματα να παραθέτονται στην τελευταία παράγραφο της Συζήτησης.

VI. Τίτλος

Ο Τίτλος της προς δημοσίευση επιστημονικής εργασίας θα διαβαστεί *1000 περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τμήμα αυτής*. Ο Τίτλος διαβάζεται από ερευνητές που είτε διατρέχουν τα περιεχόμενα ενός περιοδικού ή αναζητούν κάποιες μελέτες μέσω βάσεων επιστημονικών δεδομένων, οι οποίες πάντα έχουν τον τίτλο του άρθρου και το συγγραφέα, αλλά μπορεί να έχουν ή όχι τις περιλήψεις των άρθρων. Επίσης, μπορεί να αναπαραχθεί σε βιβλιογραφίες και σε θεματικούς καταλόγους, να αποθηκευτεί σε βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων και να παρουσιάζεται ως βιβλιογραφική αναφορά σε άλλα άρθρα. Για αυτούς τους λόγους θεωρείται εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο του άρθρου. Ένας καλός τίτλος θα ελκύσει αναγνώστες που πιθανόν υπό άλλες συνθήκες δε θα διάβαζαν το άρθρο και να διευκολύνει μελλοντικούς ερευνητές να εντοπίσουν σημαντικές πληροφορίες.

Σημεία «κλειδιά» ενός κατάλληλου Τίτλου:

- ☐ Περιλαμβάνει όσο το δυνατόν λιγότερες λέξεις (ιδανικά μέσα σε *10-12 λέξεις* θα πρέπει να πληροφορεί τον αναγνώστη εάν είναι το κατάλληλο άρθρο για να συμβουλευτεί).
- ☐ *Να μην είναι κοινότοπος* και να μην αναφέρεται σε καθιερωμένες γνώσεις.
- ☐ Να είναι *εύκολα αντιληπτός* και να περιγράφει το περιεχόμενο του άρθρου με σαφήνεια και ακρίβεια.
- ☐ Εστιάζει περισσότερο στο *αντικείμενο της μελέτης*, παρά στα αποτελέσματα.
- ☐ *Αποφυγή συντμήσεων, ορολογίας και εξειδικευμένων τύπων.*
- ☐ *Δεν περιλαμβάνει κάποιο ρήμα.*
- ☐ *Δεν περιλαμβάνει λέξεις χαμηλής ισχύος* (π.χ. «*Some notes on ...*», «*Observations on ...*», «*Investigations on ...*», «*Study of ...*» και «*Effect of ...*»).
- ☐ *Να μην είναι «φανταχτερός»* (όπως οι τίτλοι των εφημερίδων).
- ☐ Οι σημαντικές λέξεις θα πρέπει να *προηγούνται* και να χρησιμοποιούνται οι κατάλληλες λέξεις ώστε να δοθεί έμφαση στα σημαντικά σημεία του άρθρου. Οι λέξεις που θα επιλέξουμε θα πρέπει να είναι σε κατάλληλη μορφή ώστε να διευκολύνει την ταξινόμηση (indexing) του άρθρου.
- ☐ Ακολουθούμε τον *τύπο που προτιμά το περιοδικό* στο οποίο υποβάλλουμε το υπό δημοσίευση άρθρο.

Τέλος, τα περισσότερα περιοδικά ζητούν και ένα βραχύ τίτλο («*Running head*»), με σκοπό να τυπωθεί ως κεφαλίδα σε όλες τις διαδοχικές σελίδες. Οι οδηγίες του περιοδικού θα ορίσουν τη μορφή του βραχέος τίτλου και το μέγιστο αριθμό επιτρεπτών χαρακτήρων συμπεριλαμβανομένων και των διαστημάτων.

VII. Περίληψη-Abstract

Η Περίληψη είναι μια μικρή εκδοχή του άρθρου. Μια κατάλληλα προετοιμασμένη Περίληψη παρέχει στους αναγνώστες τη δυνατότητα να *αναγνωρίσουν γρήγορα και με ακρίβεια το βασικό περιεχόμενο ενός κειμένου*, να καθορίσουν το κατά πόσο είναι σχετικό με αυτό που τους ενδιαφέρει και έτσι να αποφασίσουν εάν πρόκειται να διαβάσουν το συνολικό άρθρο. Συνεπώς, είναι εξαιρετικά σημαντικό η Περίληψη να είναι απόλυτα σαφής.

Ανάλογα με τον τύπο της δημοσίευσης διακρίνονται κυρίως 2 κατηγορίες Περιλήψεων:

1. Μη-δομημένη (Informative). Συνοψίζει το περιεχόμενο του άρθρου με βάση τη δομή του (ερευνητικό ερώτημα, μέθοδος, μελέτη στοιχείων και συμπεράσματα), αλλά χωρίς κεφαλίδες υποενοτήτων
2. Δομημένη (Structured). Ακολουθεί τις υποενότητες που καθορίζονται από το περιοδικό. Είναι ο πιο συνηθής τύπος που χρησιμοποιείται στα ιατρικά περιοδικά.

Σημεία «κλειδιά» μιας κατάλληλης Περίληψης:

- ☐ Τα διάφορα περιοδικά έχουν συγκεκριμένους περιορισμούς σχετικά με την έκταση της Περίληψης. Συνήθως αυτή κυμαίνεται μεταξύ 150 και 250 λέξεις, και γράφεται σε μια παράγραφο.
- ☐ Θα πρέπει να είναι *πλήρης* και να *στέκεται από μόνη της*.
- ☐ Ξεκινά με μια αναφορά στην *Αιτιολογία* (Rationale) και το *Σκοπό* (Objectives) της μελέτης και αναφέρει τις *Μεθόδους* που εφαρμόστηκαν, τα σημαντικότερα *Αποτελέσματα* (καινούριες παρατηρήσεις και ευρήματα) και τέλος τα βασικά *Συμπεράσματα* και την σημασία τους. Εάν δεν παρατίθενται ξεχωριστά «λέξεις-κλειδιά» (keywords), τότε η Περίληψη θα πρέπει να περιέχει τις «λέξεις - κλειδιά» βάση των οποίων θα ταξινομηθεί.
- ☐ Καθώς η Περίληψη θα διαβαστεί κατά μέσο όρο από 100 φορές περισσότερο από ότι το πλήρες άρθρο, θα πρέπει να εμπεριέχει την *περιγραφή ή παρουσίαση σημαντικών πληροφοριών* και όχι απλά να υπόσχεται την ύπαρξή τους.
- ☐ Προκειμένου να διασφαλιστεί η αβίαστη ανάγνωση, είναι σκόπιμο να *αποφεύγονται τα εκτεταμένα ποσοτικά δεδομένα με λεπτομερή στατιστικά στοιχεία*.
- ☐ Οι έμπειροι συγγραφείς προετοιμάζουν τον Τίτλο και την Περίληψη *μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής του άρθρου*.
- ☐ Γράφεται κυρίως σε *χρόνο αόριστο*.
- ☐ Η Περίληψη **δε θα πρέπει να περιέχει**:
 1. Συντμήσεις (εκτός και εάν πρόκειται να επαναληφθούν αρκετές φορές).
 2. Οποιαδήποτε πληροφορία ή συμπεράσματα που δεν περιλαμβάνονται στο άρθρο.
 3. Γενικότητες.
 4. Αναφορές σε πίνακες ή σχήματα του άρθρου.
 5. Βιβλιογραφικές αναφορές.